

אור שרף

ביקורת ספר || קריאה חדשה בכוכב הגאולה

בנג'מין פולוק מסמן נתיבים חדשים בחקר הגותו של פרנץ רוזנצווייג

Benjamin Pollock, *Franz Rosenzweig's Conversions: World Denial and World Redemption* (Bloomington, IN: Indiana University Press, 2014)

באחד משני כרכים לזכרו של פרנץ רוזנצווייג, שיצאו לאור ב-1930, שנה לאחר מותו, הופיע מאמר אחד ויחיד בעברית פרי עטו של גרשם שלום.¹ זהו אחד החיבורים הראשונים שנכתבו על רוזנצווייג בעברית, אם לא הראשון שבהם, והוא התבסס על הרצאה של שלום בטקס, שנערך לזכר רוזנצווייג באוניברסיטה העברית בירושלים. בחזות ובתמצות עמד שלום במאמרו על מורכבות היחסים שרוזנצווייג טווה בספרו המרכזי, *כוכב הגאולה*, בין הפילוסופיה של האידיאליזם הגרמני למקורות היהדות. המאמר על רוזנצווייג עודכן ופורסם מחדש בספרו של שלום, *דברים בגו*, ואף על פי שהסקירה המדויקת של מבנה הספר וטיעונו המרכזיים במאמר מתייחסים בעיקר לדיאלוג הביקורתי שמנהל רוזנצווייג עם המסורת הפילוסופית - שתחילתה בפרה-סוקרטים וסופה בהגל, שלינג וניטשה - הוסיף שלום דברי שבח לא אופייניים. לדבריו, "[...] לא נמצא ביטוי למחשבה החדשה הזאת, מחשבת הדור שעבר את מדורי הגיהנום של מלחמת-העולם הראשונה, מתוך הכרה שלמה ועמידה ברורה על הפרספקטיבה שנפתחה כאן כמו בספרו של רוזנצווייג, שביטא אותה במלים הישנות של תורת ישראל".²

ספרו של בנג'מין פולוק מהאוניברסיטה העברית בירושלים, *Franz Rosenzweig's Conversions* ("המרות הד(ע)ת של פרנץ רוזנצווייג"), שעדיין לא תורגם לעברית, מדגים כיצד *כוכב הגאולה* ממשיך לעורר דיונים סוערים ומסעירים בקרב חוקרים קרוב למאה שנים אחרי שראה אור לראשונה ב-1921. זהו ספרו השני של פולוק על רוזנצווייג, וגם הוא מוקדש במידה רבה ל*כוכב הגאולה*: אם בספרו הקודם הציע פולוק קריאה פילוסופית של רוזנצווייג וחיבורו,³ בספר הנוכחי הוא פונה לבחון גם את הממד התיאולוגי הטמון בהם. כך מבקש פולוק להציע תזה מקורית, המבוססת על תגלית, שהובילה אותו למסע מחקרי בפינות הנידחות ביותר בעיזבוננו של רוזנצווייג.

לפי פולוק, רוזנצווייג פיתח את רעיונותיו כתגובה - בתחילה אוהדת, ולאחר מכן ביקורתית - לתורה של הוגה הדעות בן המאה השנייה לספירה, מרקיון איש סינופה (160-85), רפורמטור רדיקלי של הנצרות הקדומה, שבהמשך הוקע בידי אבות הכנסייה, נחשב לכופר והפך מזוהה עם התופעה הדתית המכונה "גנוסיס".

¹ גרשם שלום, "דברי אזכרה", מתוך: *Franz Rosenzweig: Ein Buch des Gedenkens* (Berlin: Soncino, 1930), עמ' 56-51. פורסם מחדש כ"פראנץ רוזנצווייג וספרו 'כוכב הגאולה'", *דברים בגו*, חלק ב' (תל אביב: עם עובד, 1976), עמ' 425-407.

² שלום, "פראנץ רוזנצווייג וספרו 'כוכב הגאולה'", עמ' 417.

³ Benjamin Pollock, *Franz Rosenzweig and the Systematic Task of Philosophy* (New York and Cambridge: Cambridge University Press, 2009).

קצה החוט שהוביל את פולוק לתגליתו הוא הערה של רוזנצווייג ביומן הגיגים, שניהל בשירותו הצבאי בחזית הבלקן במלחמת העולם הראשונה, ולפיה בשבעה ביולי 1913 הוא ניצב על "דרך המלך למרקיוניזם". ההערה הסתומה הזו, כמו רבות מאמירותיו של רוזנצווייג, הובילה את פולוק לקרוא תיגר על המיתוס המכונן בנוגע להוגה היהודי-גרמני, סיפור חזרתו ליהדות, שמפרנס זה עשרות שנים את דרשות יום הכיפורים של מנהיגי קהילות יהודיות ממזרח וממערב לאוקיינוס האטלנטי.

בתאריך שרוזנצווייג מציין ביומן, שבעה ביולי 1913, הוא ניהל את השיחה החשובה בחייו עם שני חברים קרובים ויהודים מומרים - אויגן רוזנשטוק ורודולף ארנברג - שבה השתכנע לוותר על יהדותו מטעמים מטאפיסיים. לפי מיתוס מחקרי שהתגבש לאורך השנים והתבסס על התיאור של תלמידו נחום גלאצר, רוזנצווייג נכנס לשיחה כאתאיסט ספקן וציני ויצא ממנה בהכרה צלולה כי עליו להתנצר. בחודשיים וחצי שאחרי אותו מפגש, רוזנצווייג היה שרוי בסערת רגשות, שהגיעה לסופה בהחלטה דרמטית להישאר יהודי, או כפי שכתב לארנברג כשבועיים לאחר שהתקבלה ההחלטה: *Also bleibe ich Jude* ("ובכן, אני נשאר יהודי"). בהמשך לאותו מיתוס מחקרי, ההחלטה גמלה בליבו של רוזנצווייג אחרי שהתפלל ביום הכיפורים בבית כנסת בברלין, הרחק מבית הוריו בקאסל.

פולוק טוען שהחל מ-1910 לא היה זה הלך מחשבה פילוסופי-אתאיסטי, שהדריך את רוזנצווייג, כפי שנהוג לחשוב, אלא הלך מחשבה תיאולוגי, שבמרכזו עמדה תורתו של מרקיון. האדנים שעליהם נסמכה תורה זו הם התכחות מוחלטת לעולם הבריאה - הטבע והאנושות - בשל היותו אשליה נגועה בחטא, שממנה נובע הרוע; וכן כמיהה לעולם הטוב המוחלט והאמת המוחלטת, שנמצא מעבר למציאות הארצית. על כל אחד מעולמות אלה מופקדת אלוהות אחרת: דמיורגוס מרושע הוא אל הבריאה, בעוד שאל רחום, טוב ומיטיב הוא אל האמת העל-ארצית. מרקיון קשר את התורה הזו לברית החדשה ולדמותו של ישו כבן האלוהים וראה במקרא כתב פלסטר, שמרומם את אל הבריאה המרושע ומרחיק את מאמיניו מאל האמת והטוב.

בהקדמה ובשני פרקי הספר הראשונים צולל פולוק לנבכי השיח, שניהל רוזנצווייג עם חבריו הקרובים - רוזנשטוק ובני הדוד האנס ורודולף ארנברג - בשנים 1906-1913, ושולה מהמעמקים שתי תגליות חשובות: (1) בשנים אלו הוקסם רוזנצווייג מהרעיון של הכחשת עולם הבריאה (פולוק מכנה זאת "world denial") כאמצעי לחוות את אהבת אלוהים ובכך להיגאל; (2) ההחלטה לדבוק ביהדותו לא נבעה מהתחבטות בינה לנצרות, כפי שמקובל לחשוב, אלא מהתחבטות בין תפישה מרקיוניסטית של הכחשת הבריאה להתנצרות.

חשיבות התגליות הללו נעוצה לא רק בכך שהן שופכות אור על הביוגרפיה של רוזנצווייג, האישית והאינטלקטואלית, ובכך מערערות על התפישה שהייתה שורש במחקר בנוגע לדמותו ומחשבתו; הן גם מבוססות על תעודות שהמחקר פסח עליהן כמעט לחלוטין: ההגיגים ביומן המלחמה שרוזנצווייג כינה "פאראליפומנה", מחזור של שש סונטות על השכינה, שרוזנצווייג חיבר ב-1912, מכתב, שכתב רוזנצווייג לבן דודו רודולף ארנברג, מ-26 בספטמבר, 1910, וכתב היד של מחזה פרי עטו של ארנברג: "יום מחצית המאה" (*Halbhunderttag*). כך, פולוק מצליח לרקום טיעון מרשים בנוגע ל"מרקיוניזם" של רוזנצווייג. הוא מתייחס לנרטיבים המקובלים במחקר ומסביר

בדייקנות מדוע וכיצד הוא סוטה מהם כדי לבנות נרטיב מקביל, שמיטיב לשכנע כי רוזנצווייג עבר תהליך התפכחות מורכב ועשיר עוד יותר מכפי שעלה מהמחקרים הקנוניים על אודותיו.

הפרק השלישי בספר מוקדש לתקופה העלומה ביותר בחיי ההוגה: החודשים בין שבעה ביולי 1913, תאריך שמכונה "שיחת הלילה בלייפציג" (*Leipziger Nachtgespräch*), ל-30 באוקטובר באותה השנה, אז בישר רוזנצווייג לרודולף ארנברג על החלטתו להישאר יהודי. בחודשים אלה, שייכתן שבהם נקבע עתידו הרוחני והאישי, רוזנצווייג גזר על עצמו דממת אלחוט והותיר לתלמידו הנאמן גלאצר לקבע בתודעת הדורות הבאים את מהלך האירועים בתקופה זו.⁴

פולוק, בהסתמכו על מכתבים מאוחרים יותר שכתב רוזנצווייג למעגל מקורביו, קובע שהסיפור המפורסם על חוויה רוחנית עמוקה שחוה רוזנצווייג האבוד בתפילת יום הכיפורים בבית כנסת בברלין הוא אמנם יפה, אבל לא מדויק. הוא אינו פוסל את ההשערה שרוזנצווייג התפלל באותו יום הכיפורים בבית כנסת בעיר, אולם הוא מתבסס על אמירות של רוזנצווייג, המצביעות על כך שהחלטה לדבוק ביהדות נפלה לפני כן, בשני רגעים מכריעים: מיד לאחר שיחת הלילה בלייפציג (כלומר, בשמונה ביולי 1913), כפי שסיפר לרוזנשטוק, וביום שבו נסע מבית הוריו בעיר קאסל לברלין, בין ראש השנה ליום הכיפורים 1913, כפי שסיפר לאמו.

שתי הקביעות הללו קושרות בין הניסיונות של רוזנצווייג להיענות לאתגר, שמציבה הספקנות המרקיוניסטית בנוגע לטיבו וטובו של העולם להחלטה להישאר יהודי ולשיטה שפיתח בכוכב הגאולה. זאת מכיוון שבאותם שני מכתבים חשובים ובתעודות נוספות הסביר רוזנצווייג שהחלטה נסמכה על שתי תובנות, שנצרפו במחשבתו אחרי העימות הקשה עם הפיתוי להתכחש לעולם ולשלול את חשיבותו הערכית והרוחנית מכל וכל, ואחרי הוויכוח הנוקב, שניהל בנוגע לנצרות בהתכתבותיו עם רוזנשטוק והארנברגים. התובנה הראשונה היא שאלוהי המקרא אינו רק אל הבריאה או אל ההתגלות; אלא, שבידיו נתונים שלושת התפקידים המניעים את ההווה - הבריאה, ההתגלות וגם הגאולה. התובנה השנייה היא שאת הגאולה אין לבקש כאן ועכשיו ב"עולם שמעבר" לעולם הארצי, כפי שמשוכנע מרקיון, ואין לראות בהתגלות האלוהית ביטוי לאהבה אלוהית לאדם, שתגאל אותו מהספקות העמוקים בנוגע לטובו של העולם; הגאולה, כך הסיק רוזנצווייג, ממתינה בעידן עתידי, שבו העולם לא יהווה עוד מכשול לשאיפה האלוהית לגאול את ברואיו. בהתאם למסורת היהודית המזהירה מפני דחיקת הקץ, גם רוזנצווייג מדגיש שאין לצפות לבואו של עידן זה בזמן נתון כלשהו, אלא לראות בו אופק, שעצם ההתכוונות אליו מממש את התפקיד המטאפיסי של האדם בשיטה של "הכוכב".

בהתבסס על תובנות אלו פונה פולוק בפרק הרביעי של ספרו לדון בכוכב הגאולה כתגובה לאתגר המרקיוניסטי. העובדה שאורכו של פרק זה כ-90 עמודים (קרוב למחצית הספר) ממחישה שליבו של פולוק ממשיך להיות מכוון אל המחשבה השיטתית של רוזנצווייג, שניסוחה המקיף ביותר מופיע בכוכב הגאולה. אין זה דבר של מה בכך לכתוב

⁴ לתיאור המכוון של גלאצר, ראו:

Nahum Glatzer, "Introduction", *Franz Rosenzweig: His Life and Thought*, 2nd edition (New York: Schocken, 1961).
לספר גם מהדורה בתרגום עברי (ומיושן): נחום גלאצר, *פרנץ רוזנצווייג. חייו ומעשיו*. תרגום: ש. חן-זהבי (תל אביב: דביר, 1959).

שני ספרים על ה"כוכב", כל שכן בזה אחר זה, ולהצליח לשפוך אור חדש על המחקר ועל חיבור, שרק הופך עם השנים לסתום ומסתורי יותר ויותר. במשימה זו עומד פולוק בצורה מעוררת כבוד. הוא פורש לפני הקוראים את הסבריו בסבלנות, אך ללא ארכניות, ומקפיד להפנות לדיונים מקבילים ומשלימים בספרו הראשון.

ספרו של פולוק מושתת רובו ככולו על ניתוח הפילוסופיה של רוזנצווייג. הדבר מתבקש בדיון בביקורת של רוזנצווייג על האידיאליזם הגרמני או על היבטים מסוימים של המרקיוניזם והנצרות. עם זאת, הוא ממעט להתייחס ולהפנות למקורות היהודיים, שמהם שאב רוזנצווייג את רעיונותיו, ובך מקשה על הקוראים להבין את המתח העמוק בין הפילוסופיה של מחבר *כוכב הגאולה* ל"מלים הישנות של תורת ישראל", שעליו הצביע גרשם שלום במאמרו.

חייו של רוזנצווייג היו ספוגים במלות המקרא, והתגלית בנוגע למרכזיות המרקיוניזם במחשבתו יצרה הזדמנות יוצאת דופן לעסוק בהרחבה במתח זה. זאת במיוחד לאור העובדה שהדה-לגיטימציה של תורת ישראל בידי מרקיון, הטרידה, כפי שמציין פולוק, את רוזנצווייג עמוקות. ואולם, שלושת המקומות העיקריים, שבהם דן בכך פולוק (עמ' 110-113, 156-159, 185-187), מתייחסים למקרא כאל מושג או רעיון ולא כמקור לאמיתות, שבהן רוזנצווייג נעזר כדי להתמודד מול טיעוני המרקיוניזם. כך, למשל, פולוק עוסק באריכות במושג האהבה אצל רוזנצווייג ומשווה אותו לצו הקטגורי של קאנט, אולם לא מרחיב את הדיון בפרשנות היצירתית והמאומצת של רוזנצווייג לפסוק "ואהבת לרעך כמוך" (ויקרא יט' יח'), שנתפש בעיניו כציווי מהמעלה הראשונה.

היה מרתק לראות כיצד פולוק משלב בין הממצאים החשובים שלו בנוגע לעניין במרקיון ותורתו בשנים 1906 עד 1913 למנהגו של רוזנצווייג להוסיף ביומניו ציטוטים בעברית מהתנ"ך. הספר גם היה יוצא נשכר מהתייחסות למפעל תרגום המקרא לגרמנית, שרוזנצווייג קיבל על עצמו בשנות חייו האחרונות. ההתמודדות עם מטלה אדירה זו ממיטת חוליו, בשעה שהוא חוזר ומציין בפני שותפו למלאכה, מרטין בובר, שעבודתו נובעת, בין היתר בגלל החשש מפני עליית "המרקיוניסטים" באירופה, לא רק שמחזקת את טענתו המרכזית של פולוק, אלא גם עשויה להעשיר אותה בעולמות הרוחניים, שבהם בחר רוזנצווייג להתעמק אחרי שהשלים את כתיבת ה"כוכב".

במאמר בשם "על המהדורה החדשה של *כוכב הגאולה*", שפרסם גרשם שלום על רוזנצווייג ב-1931,⁵ הוא ביקש להדגיש את רוחב היריעה ואת עומק המחשבה שרוזנצווייג מציג ב*כוכב הגאולה*, וחזה שיידרשו עוד עשורים רבים עד שקוראי הספר יוכלו לעמוד על גדולתו ותרומתו. ספרו של פולוק מראה איזו כברת דרך נעשתה מאז, וגם מסמן נתיבים חדשים, שנראה כי שלום בכבודו ובעצמו לא צפה.

ד"ר אור שרף הוא עמית פוסט-דוקטורט במחלקה להיסטוריה, פילוסופיה ומדעי היהדות באוניברסיטה הפתוחה ועמית מחקר במכון כץ ללימודי יהדות מתקדמים באוניברסיטת פנסילבניה.

⁵ Scholem, "Zur Neuauflage des 'Sterns der Erlösung,'" *Gemeindeblatt der Israelitischen Gemeinde Frankfurt am Main*, Heft 1 (1931): 15-17;